

DOORKIJKJES IN DE CULTURELE ONTWIKKELING

Primair- en voortgezet onderwijs

INLEIDING

Met Cultuurtraject Brabant werken scholen in samenwerking met intermediairs aan een opbouw en samenhang in het activiteitenprogramma cultuureducatie. De invulling van kunst- en cultuurlessen vraagt, behalve didactische kennis en vaardigheden, ook inzicht in de culturele ontwikkeling van leerlingen.

Hoe ziet die culturele ontwikkeling eruit? Wat vraagt het van leraren om hierop in te spelen? Kunstloc Brabant ontwikkelde in samenwerking met diverse experts hiervoor de **Doorkijkjes in de culturele ontwikkeling**.

Deze handleiding biedt een richtlijn om activiteiten aan te passen of om een gesprek te voeren met leraren, cultuuraanbieders en intermediairs over betekenisvolle cultuureducatie voor een specifieke leeftijd.

De informatie is uitgesplitst in de verschillende leeftijdsfases binnen het primair- en voortgezet onderwijs. Alle doorkijkjes zijn gebaseerd op actuele literatuurbronnen en ervaringen van leraren en kunstvakdocenten. Dit is een globale leidraad. Vanwege individuele verschillen en mogelijkheden is maatwerk in de werkpraktijk evident.

Inhoudsopgave

Inleiding

Primair onderwijs

Ana – 5 jaar

Jeffrey – 7 jaar

Fleur – 9 jaar

Alex – 11 jaar

Voortgezet onderwijs

Bronnen

Colofon

PRIMAIR ONDERWIJS

Voor het primair onderwijs is gekozen voor doorkijkjes in de vorm van portretten van vier specifieke kinderen, waarin een beschrijving van algemene kenmerken van de leeftijdsfase is opgenomen. Maak kennis met [Ana van 5](#), [Jeffrey van 7](#), [Fleur van 9](#) en [Alex van 11](#). Elk kind vertoont de kenmerken- de elementen van de culturele ontwikkeling in die bewuste leeftijdsfase. In Ana van 5 jaar bijvoorbeeld herken je een manier van kijken, denken en doen van de kleuters in je eigen groep. Tegelijkertijd zal je ook de verschillen zien.

DIT IS ANA, VIJF JAAR

“Ik heb glanshaar en rode schoenen.”

Als je de juf van de kleutergroep vraagt: wat typeert jouw leerlingen, wat is nu echt een kind van 5 jaar? Dan wijst ze op Ana.

Ontwikkeling

Ana is enorm nieuwsgierig. Ze ontdekt al spelend de wereld om zich heen. Werkelijkheid en fantasie lopen heel gemakkelijk in elkaar over. Ze kan je best vertellen of dat wat ze ziet echt is of niet. Maar toen ze een voorstelling zag met een enge draak, was ze wel echt bang.

“Als ik een heks speel dan is dat té spannend. Maar als ik zeg dat we ‘een grappige heks’ spelen, dan kan het wel. Pas zei ik dat ik de koningin ging halen. Ik kom even later binnen met een kroontje en een bontjas, daar gaat Ana helemaal in mee: dan ben ik voor haar de koningin en niet de juf.”

Ana heeft een rijke fantasie. Met haar vriendinnetje kan ze eindeloos verhalen verzinnen bij het spelen met de knuffels. Denken en doen is voor Ana één. Ze ziet iets gebeuren en reageert direct. Als ze muziek hoort, gaat ze dansen, dat kan niet zonder elkaar.

Ana's geheugen ontwikkelt zich, ze kan terugdenken aan iets wat zij heeft meegemaakt en vertellen wat er toen gebeurde. Ze kan zich ook een voorstelling maken van iets wat nog moet komen. Ana heeft ontdekt dat andere mensen iets anders kunnen denken dan zichzelf. Zij wordt er zich al meer bewust van dat wat zich in iemands hoofd afspeelt, iets anders is dan wat er daadwerkelijk gebeurt.

Wat gaat Ana vooral ontdekken en ontwikkelen binnen cultuureducatie?

Ana is actief bezig met betekenis geven en ontdekt daarin nieuwe mogelijkheden. Ze verkent de relatie tussen wat zij concreet waarneemt en wat de gebeurtenis haar vertelt. Zij wordt er zich bewust van dat vormen betekenis kunnen hebben voor haarzelf en voor anderen en dat zij daarmee kan spelen. Ze heeft een slak op het toetsenbord van de computer ontdekt. “Dit is de slak: ~.” Ana onderzoekt spelenderwijs de mogelijkheden van materialen, van gereedschappen, van haar eigen stem en vooral van haar eigen

lijf en ze staat open voor toevallige ontdekkingen.

“Als voorbereiding op een bezoek aan het kasteel nam ik een koffer met voorwerpen mee. Samen met de kinderen open ik die koffer. Van wie is die koffer? Wat zit erin? Ana ontdekt dat sommige voorwerpen zwaar zijn en andere heel licht. Ze vindt het paarse flesje ruiken naar oma. Met een vergrootglas ziet ze dat haar duim er eigenlijk heel grappig uitziet. De hoed met veren, wat denken jullie,

is die heel oud of nieuw? Ze zijn echt aan het onderzoeken en met die onderzoekersgeest gaan we ‘s middags het kasteel in.”

Maar ze gaat ook al meer maken wat zij bedenkt, er komt meer verhaal in haar tekeningen en in haar spel. Bij het zien van beelden en voorstellingen, bij het samen lezen van prentenboeken, herkent ze de verbinding met de dingen die zij kent uit haar eigen leven. Ze geniet van de humor die ze daarin ontdekt, en van het spel met echt en niet echt. Ze laat zich nog helemaal meenemen in een verhaal.

Filmpje Beschouwen Ana

Wat vraagt dat van de Leerkracht?

Ana's juf geeft haar veel ruimte om zelf op ontdekking te gaan. Zij zoekt het liefst naar een opdracht die genoeg houvast biedt om aan het werk te gaan, maar ruimte laat voor alle mogelijke invullingen.

“We deden een Stopdans – thema bomen: ik laat drie plaatjes zien met bomen. Voorbeeld: klein boompje, lenteboom, herfstboom. Ik neem samen met Ana door hoe je die drie bomen in je lijf kunt maken. Voorbeeld: klein bolletje, grote en ronde kruin, scheef en

kale takken. Door het aanreiken van ideeën geef ik Ana een houvast. Nadien vraag ik Ana of ze van zichzelf een andere boom kan maken, een fantasieboom. Daarmee breng ik haar eigen creativiteit en verbeelding op gang. Je ziet het gebeuren: Ana ontdekt allerlei mogelijkheden met dans binnen het thema bomen.”

“In de Liedjes uit Jazz in de klas (mijn eigen boekje) heb ik bewust gekozen voor de afwisseling ‘veilig’ en ‘improviseren’. In elk lied zitten veilige delen: die zing ik met de hele klas. Er zitten korte, duidelijke open

ruimtes in de liedjes waar de kinderen kunnen improviseren op instrumenten, ze weten wat ze mogen doen en op welk moment. Bij kinderen als Ana leidt dat tot mooie resultaten: ze weet wat ze mee kan doen met de rest van de groep en begrijpt wanneer ze zelf iets mag verzinnen.”

Door vragen te stellen helpt de juf Ana met het gaan herkennen van betekenis, gevoel, eigen gedachten: “Vertel eens, wat zie je, wat hoor je, en jij, wat komt daarbij in jouw hoofd op?”

Met Ana en de andere oudste kleuters kan ze daarbij ook teruggrijpen op eerdere ervaringen, ook al van wat langer geleden. Ze gaat samen met de kinderen op zoek naar woorden om het te benoemen.

“Je zo op te stellen dat je je verhaal, in ons geval een interactieve rondleiding, zo open opstelt dat Ana eigenlijk het verloop bepaalt. Het gaat niet om wat ik haar wil vertellen, het gaat om Ana's eerste kennisgeving met kunst en wat zij daarvan maakt. Meestal loopt een rondleiding dan compleet anders dan ik bedacht had, maar aan het eind heb ik zelf heel veel nieuwe inzichten en zijn de leerlingen ‘mede-eigenaar’ van het programma.”

En ze is verrast over de verschillende woorden en verhalen die er naar boven komen.

Zij waardeert en stimuleert de vrijheid die de kinderen hierin hebben.

Als Ana's juf haar leerlingen wil laten oefenen met een vaardigheid (knippen, kleuren mengen, hoog en laag in muziek of beweging), dan geeft ze een gerichtere opdracht. Het oefenen met de techniek gaat spelenderwijs, zij daagt Ana met een vraag uit om te ontdekken wat zij met het nieuwe materiaal of techniek kan doen en laten zien. Het gaat om de creatieve, veelal nieuwe ontdekking.

Filmpje Reflecteren Ana

Kenmerken van de culturele ontwikkeling van 4- tot 6-jarigen

Het zelfbeeld van kleuters is vooral gebaseerd op concrete waarneming: 'Ik heb staartjes'. 'Ik ben 5', 'Ik heb een hond'. Dit zelfbeeld is vaak positief omdat zij hun grenzen nog niet kennen; omdat zij nog geen onderscheid kennen tussen hun daadwerkelijke zelf en hun ideale zelf, en omdat zij nog weinig vergelijkingen maken met hun leeftijdsgenoten.

Jonge kinderen hebben een sterk voorstellingsvermogen en fantaseren verder op concrete eerdere waarnemingen. Daardoor zijn ze goed in staat om zelf verhalen en gebeurtenissen vorm te geven. Onder begeleiding

kunnen de verhalen en verbeelding omgezet worden in woorden.

Rond het vierde jaar begint de ontwikkeling van het autobiografisch geheugen, waardoor een kind persoonlijke herinneringen kan ophalen, vergelijken en ermee spelen. Deze herinneringen gebruikt het kind om betekenis te geven aan de wereld. Kinderen worden er zich voor het eerst bewust van dat iedereen zijn eigen gedachtes, gevoelens en ideeën heeft, en dat die dus anders kunnen zijn dan die van henzelf. Bij kleuters lopen eigen ideeën en die van anderen vaak door elkaar.

Jonge kinderen reflecteren op zichzelf door het opmerken en herkennen van geuren, klanken, beelden, geluiden en tast, en door deze te koppelen aan eerdere ervaringen. Ze reflecteren op gebeurtenissen door deze na te spelen of door te fantaseren over mogelijk toekomstige gebeurtenissen. Door spel oefenen kinderen vaardigheden en leren daarmee makkelijker divergent en probleemoplossend te denken.

DIT IS JEFFREY, 7 JAAR

“Ik kan goed dingen uitvinden en ik speel gitaar, maar dat kan ik nog niet zo goed.”

Als je de juf van groep 4 vraagt: wat is nu echt een kind van 7 jaar? Dan wijst ze op Jeffrey.

Ontwikkeling

Jeffrey is een uitvinder. Hij houdt van dingen bouwen, hij wordt daar ook steeds handiger in. Jeffrey werkt nog volop vanuit zijn verbeelding, maar is zich al meer bewust van het verschil tussen fantasie en werkelijkheid. Hij vindt het gele huis dat hij heeft getekend zelf best een gek huis. Dus hij bedenkt er een verhaal bij waarom het huis geel is met een rond dak. En even later zit zijn hele groepje speciale huizen voor speciale bewoners te tekenen.

Jeffreys vrienden worden voor hem steeds belangrijker. Hij houdt van samen dingen doen en bedenken. Ze spelen vaak dat ze politieagenten en boeven zijn, het worden al hele verhalen. Jeffrey vergelijkt zichzelf nu ook

met anderen. Hij krijgt in de gaten wat hij wel en nog niet zo goed kan, en dat er meer verschillen zijn tussen hemzelf en anderen: in kunnen, in uiterlijk, in denken, in doen. Hij krijgt ook oog voor de verschillende rollen die mensen hebben, en herkent dat hun uiterlijk en gedrag daarbij past.

Filmpje Verbeelden Jeffrey

Wat gaat Jeffrey vooral ontdekken en ontwikkelen binnen cultuureducatie?

Jeffrey experimenteert en ontdekt, hij ontwikkelt zijn fijne motoriek en kan al meer weergeven wat hij wil. Hij kan ook gericht experimenteren en onderzoeken. Iets proberen, het nog eens proberen, het nog eens van een andere kant bekijken. Hij ontdekt meer details in de dingen die hij ziet en maakt. Jeffrey is nieuwsgierig naar wat zijn klasgenootjes maken en wat zij daarbij bedenken. Hij staat open voor alles wat hij ziet en beleeft. Hij vindt het fantastisch als de leerkracht voorleest en leeft zich helemaal

in. Verhalen over andere landen en andere tijden vindt hij interessant. Hij laat zich heel gemakkelijk meenemen in de fantasie van een voorstelling, maar hij is zich er meer bewust van dat het fantasie is. Hij kan het soms niet laten te zeggen 'dat is niet echt'. Jeffrey ontdekt dat hij van muziek houdt, hij kan hele liedteksten meezingen en hij gaat zelf liedjes bedenken. Hij kan nog niet zo goed verwoorden wat hij voelt en denkt en meemaakt. Maar hij houdt ervan om daar samen met de andere kinderen nieuwe woorden voor

te vinden. Woorden zijn mooi om mee te spelen, om mee te rijmen, om te schrijven, te lezen en om grapjes mee te maken.

“In de voorstelling ‘OP REIS’ van Jazz4kids zit een lied waarbij de kinderen een dier mogen bedenken, en dan iets wat dat dier eet. Soms zijn de kinderen heel trouw aan de werkelijkheid. Roept het ene kind ‘hond’, dan roept de ander ‘brokjes’. Maar soms zit er een kind als Jeffrey in de zaal, dat begrijpt dat er ook grapjes gemaakt kunnen worden.

Als het ene kind dan ‘olifant’ roept, roept Jeffrey gauw: ‘een patatje met poep’. De toon is dan gezet en er komen steeds leukere taalgrappen uit de zaal.”

“Jeffrey heeft een dansvoorstelling gezien over een piraat. In de dansles komen we erop terug, hij vertelt over wat hij gezien heeft. Sommige dingen kan hij tot in detail benoemen. Toen we daarna de gymzaal omgebouwd hadden tot het pirateneiland van de piraat riep Jeffrey: “Ja, maar de gymzaal is toch geen echt eiland?!”Om vervolgens wel zelf als een echte piraat aan het bewegen te gaan.”

Filmpje Verbeelden Jeffrey

Wat vraagt dat van de leerkracht?

Jeffreys juf geeft opdrachten waarbij de kinderen nieuwe ervaringen opdoen en ruimte hebben om zelf te experimenteren. Ze stimuleert Jeffrey om tot eigen vondsten en oplossingen te komen.

“Toen we na het bezoek aan de molen terugkwamen in de klas, gaf ik de kinderen aansluitend tijd om vrij te spelen. Een aantal kinderen speelt dan direct alles na wat ze gezien hebben. Met blokken wordt de molen nagebouwd en de muis piept door de klas. Maar Jeffrey en zijn beste vriend gaan gelijk aan het tekenen, ze plakken hun tekeningen aan elkaar tot een panorama.

Ik bekeek hun panorama en vroeg hen wat zij dachten over de hele wereld van vroeger. Het werd een mooi gesprek. Wat is de hele wereld? Hoe lang is lang geleden?”

Goed waarnemen kan hierbij een belangrijke rol spelen. ‘Wat zie je allemaal?’ ‘Heeft iets ook een voor- en achterkant?’ ‘Wat is het totaalbeeld en wat zijn de onderdelen?’

De juf voelt zich op haar sterkst als ze meegaat in het onderzoekende van haar kinderen, van vragen, naar niet zeker weten, naar ontdekken. Zij speelt in op de behoefte van de leerlingen om spelend de werkelijkheid te verkennen, ze biedt spelsituaties aan, ruimtelijke beelden of constructieve uitdagingen

waarbij ‘echte’ situaties het uitgangspunt zijn. Jeffrey manipuleert deze al spelend tot een eigen wereld. De juf begeleidt Jeffrey in het zoeken van oplossingen, verkennen van emoties, ervaringen en ideeën van zichzelf en de ander.

“Zelfstandig een toneelstuk maken, is wat Jeffrey het liefste doet. Als ik hem voldoende kaders geef, dan gedijt Jeffrey daar het beste bij. Als hij te veel zelf moet bedenken, raakt hij in de war en snel gefrustreerd. ‘Juf, ik snap het gewoon niet.’ Zo geef ik bijvoorbeeld een scèneopdracht over een slaapkamer waar ineens een geheime deur in een muur wordt ontdekt. Het begin van de scène is bij iedereen hetzelfde, de rollen ook, maar wat er achter de geheime deur zit, dat mag iedereen zelf bepalen.”

Filmpje Reflecteren Jeffrey

Kenmerken van de culturele ontwikkeling van 6- tot 8-jarigen

Kinderen op deze leeftijd beschrijven zichzelf in termen van vaardigheden en minder via hun uiterlijk: “Ik kan goed knikkeren”, “Ik kan niet voetballen.” Ze weten wat ze goed kunnen en waar ze minder talentvol in zijn.

Leerlingen delen hun verbeelding en vullen elkaar graag aan. Wat ze waarnemen wordt nagebouwd en nagespeeld en voor een deel verbeeld. Ze spelen de wereld na, maar manipuleren deze tegelijkertijd en creëren zo hun eigen verhalen, werelden en objecten.

Ze zijn zeer geïnteresseerd in zaken die gek of onmogelijk zijn en afwijken van het gewone. Door het (na)spelen analyseren ze de wereld.

Het verbeelden stelt leerlingen in staat hun hersenen zich te laten aanpassen aan nieuwe taken en om situaties te oefenen zonder dat dit gevolgen heeft. Ze houden van schema's en regels en houden zich daar graag aan vast: moreel realisme. Ze leren dat mensen verschillend over een situatie kunnen denken als ze verschillende informatie hebben.

DIT IS FLEUR, 9 JAAR

“Ik ben de middelste thuis, ik ben meestal vrolijk en ik ben slim in taal.”

Als je de meester van groep 6 vraagt: wat typeert jouw leerlingen, wat is nu echt een kind van 9 jaar? Dan wijst hij op Fleur.

Ontwikkeling

Fleur wil kinderboekenschrijfster worden. Ze bedenkt verhalen, ze speelt verhalen met haar vriendinnen, ze wordt steeds vindingsrijker met taal. Fleur heeft een voorkeur voor wat echt is, ze wil echte dingen naspelen.

“Zelf een toneelstuk maken is voor Fleur superleuk. Niet te veel kaders, gewoon lekker zelf mogen verzinnen. Ik hoef niet meer per se iets voor te doen. Een heldere uitleg van een opdracht is voldoende.”

Ze werkt niet zo vrij en individueel vanuit haar eigen verbeelding als eerder. Het proces van verbeelding speelt zich meer in haar hoofd af. Ze tekent niet meer zo

graag, want ze wil dat de dingen echt lijken en dat lukt haar niet goed. Haar agenda, haar eerste agenda, heeft ze wel volgetekend; met bekende stripfiguurtjes, symbolen en logo's laat ze zien welke momenten leuk, saai en fantastisch zijn.

Fleur beseft dat ze deel uitmaakt van meerdere groepen en dat er verschillende relaties zijn tussen mensen. Die relaties zijn heel belangrijk voor haar: met de leerkracht in de klas, met haar broer en zusje, en met haar vriendinnen bij atletiek. Fleur is geïnteresseerd in hoe de 'volwassen' wereld in elkaar zit, ze stelt zichzelf daar vragen over en ontwikkelt normen en waarden.

Filmpje Verbeelden Fleur

Wat gaat Fleur vooral ontdekken en ontwikkelen binnen cultuureducatie?

Zij gaat ontdekken dat er samenhang is tussen dingen die ze denkt, ziet en maakt. Ze oefent en ontwikkelt oog voor detail en verbinding en ziet steeds beter de mogelijkheden van materialen en technieken. De verhalen die zij bedenkt en met haar vriendinnen speelt worden langer en laten meer zien over het waarom van gebeurtenissen. Ze geniet van gespeelde en geschreven verhalen van anderen en dat geeft haar nieuwe ideeën.

“De leerlingen hebben in groepjes een dans-

frase gemaakt en die presenteren ze aan elkaar. Fleur benoemt dat ze de dans van haar klasgenoten heel leuk vond, ze had koken en eten in de bewegingen herkend. De dansers vertellen haar dat de eetbeweging klopt, maar de andere beweging niet ‘koken’ moest voorstellen.”

Fleur leert beter inschatten hoe haar vaardigheden zich ontwikkelen, omdat ze deze kan vergelijken met hoe ze de dingen vroeger deed en wat ze al heeft bijgeleerd.

Fleur wordt er zich er steeds meer bewust van dat mensen van elkaar verschillen in wat ze voelen en denken, en dat je dat terug kunt zien in hun gedrag. Dat interesseert haar. Bij de dramales kijkt ze graag naar het spel van haar klasgenoten.

“Fleur vormt snel en duidelijk een mening over het maakwerk en toneelspel van andere kinderen. ‘Ik verstond haar niet’ of ‘ik snapte het niet’ kan er gemakkelijk uitfloepen. Fleur vindt het leuk als er bij het toneelspelen meer kunde van haar wordt ‘geëist’. Met alleen een applaus na een korte opvoering neemt ze geen genoegen meer. Een ‘tip en top’ is voor Fleur heel belangrijk.”

Fleur kan steeds beter andere perspectieven innemen en zich inleven in een ander. Ze kan nu intens en stil naar een voorstelling kijken en leeft helemaal mee met de hoofdpersoon. In de klas is ze heel betrokken bij gesprekken over het ‘hoe en waarom en wat betekent dat voor mij’.

Wat vraagt dat van de leerkracht?

Fleurs meester helpt haar om onderwerpen waar zij in geïnteresseerd is 'boven tafel' te krijgen. Hij helpt haar te zoeken naar bronnen; Wat vind je leuk? Hoe doen anderen dat?

“Kinderen als Fleur krijgen echt aandacht voor dat wat ze zelf maken. Ik geef ze de ruimte om naar het resultaat te luisteren. Met handvatten hoe ze dat moeten doen: Waar let je op als je luistert? Op muzikale kenmerken, maar ook op wat het met jou doet. Ik geef ze kaders maar vul die niet helemaal in. Fleur krijgt door dat ze, als ze goed naar zichzelf luistert, zichzelf in de muziek kan verbeteren.”

En terloops laat hij dingen zien die anders zijn, die niet 'echt' zijn en toch heel bijzonder. Met zijn vragen doet de meester een beroep op logische en niet-logische verbanden die Fleur ontdekt. Hij daagt de leerlingen regelmatig uit om goed waar te nemen, eerst nauwkeurig en feitelijk, maar dan ook naar wat het oproept, waar het aan doet denken.

Als Fleur iets aan het maken is, stimuleert de meester soms om details uit te werken en soms de verbinding te laten zien. Een lied kent losse noten en klanken, maar de verbinding ertussen geeft een melodie. Een dansfrase bestaat uit bewegingen van verschillende lichaamsdelen, maar de hele frase heeft richting en vaart en vertelt iets.

“In het atelier staan Mondriaan en De Stijl centraal. Ik vertel over hoe De Stijl zich inzette voor een nieuwe kunst in een nieuwe, betere wereld. Fleur vraagt zich af hoe de wereld beter kan worden door kunst. Een mooie vraag natuurlijk. In het gesprek ontdekken we met elkaar dat er samenhang is tussen wat we om ons heen zien en wat er in de geschiedenis is gebeurd. Ik vertel dat deze kunstenaars streefden naar harmonie en evenwicht door het gebruik van eenvoudige beeld- en vormaspecten. Toen Fleur zelf aan de slag ging, merkte ik dat zij zich meer bewust was van 'wat maak ik en welk gevoel roept dat op'.”

Filmpje Reflecteren Fleur

De meester biedt nieuwe technieken en constructies aan die de leerlingen helpen bij het vormgeven van hun ideeën. Hij laat zien hoe die technieken in de ‘echte’ wereld gebruikt worden, door de choreograaf, de molenaar, de filmer of decorbouwer.

“Het allerbelangrijkste is de open houding en blik van deze leeftijdsgroep in stand houden. Fleur vindt nogal makkelijk dat iets niet kan of een gek idee is. Ik verleid haar ertoe die gedachte opzij te zetten. De vrijheid die kunstenaars en designers voelen bij de ontwikkeling van een werk, die wil ik de leerlingen ook laten ervaren. Wij passen hiervoor vaak de Speculatieve Designworkshop toe, jij bepaalt hoe de toekomst eruitziet en wat er wel en niet kan.”

En hij houdt ervan de jongens en meisjes uit te dagen met dingen die te meisjesachtig of juist te jongensachtig lijken.

Kenmerken van de ontwikkeling van 8- tot 10-jarigen

De verbeelding wordt minder expressief en is minder zichtbaar en vindt steeds meer plaats in het hoofd. Fantasiewerelden zijn een voortzetting van verbeelding uit de jongere kindertijd, met ruimtes, werelden en plaatsen, met een systeem van eigen regels. Vaak worden voorwerpen gebruikt om de wereld vorm te geven. Leerlingen houden deze fantasie liever voor zichzelf.

Leerlingen kunnen steeds beter conceptueel denken. Ze denken na over de rollen die zij vervullen en zien zichzelf in toenemende mate als onderdeel van een sociaal complex geheel: als dochter, als teamlid, als leerling van een school.

Leerlingen ontwikkelen een beter begrip van persoonlijke kenmerken van zichzelf en de ander: het zelfbeeld is realistischer. Ze gaan zichzelf nog meer vergelijken met anderen. Leerlingen zijn positiever over hun sociale eigenschappen en hun empathische vermogen ontwikkelt zich.

Leerlingen spelen liever echte jongens- of meisjesspelletjes. Jongens spelen liever in grote groepen, competitieve spellen of met kleinere groepjes aan de computer. Meisjes spelen meestal liever in tweetallen en delen daarbij vaak dezelfde interesses. Ook praten zij graag met elkaar.

DIT IS ALEX, 11 JAAR

“Ik ben fan van alle goede muziek (grapje).”

Als je de juf van groep 8 vraagt: wat typeert jouw leerlingen, wat is een kind van 11 jaar? Dan wijst ze op Alex.

Ontwikkeling

Alex houdt van feiten. Hij is geïnteresseerd in waargebeurde verhalen over oorlog, over kinderrechten, over bedreigde diersoorten. Hij hecht grote waarde aan wat hij weet en ergens van vindt. Dat geeft hem houvast. Fantastische verhalen waarin zomaar alles kan gebeuren, vindt hij kinderachtig. Maar fantasyhelden die superkrachten verworven hebben, vindt hij juist fascinerend. Voor Alex moet het zo veel mogelijk ‘echt’ zijn of het moet echt aanvoelen. De favoriete game van Alex en zijn vrienden bijvoorbeeld, is helemaal niet realistisch om te zien. Maar als je het speelt, vindt Alex, gaat het toch een echte wereld lijken, zo goed is het gemaakt.

Alex houdt ervan dingen na te bootsen zoals logo's, symbolen en tags. Zijn creativiteit is niet meer zo zichtbaar in de dingen die hij doet en maakt. Het moet echt lijken en kloppen, als dat niet lukt, frustreert hem dat. Hij werkt vaak met een plan en kijkt kritisch naar zijn eigen werk. Maar als hij ergens echt lekker in zit, dan is hij niet meer bezig met ‘hoe het moet’. Dan is hij vol vuur aan de slag, vindt uit, probeert en werkt geconcentreerd door.

Alex denkt, voelt en vindt van alles van zichzelf en de anderen en de wereld. Om dat met anderen te delen, vindt hij soms lastig. Maar als zijn juf een filosofisch gesprek met de groep voert, dan vindt hij het fijn om zijn eigen gedachten te kunnen verwoorden en hij is nieuwsgierig naar de ideeën van de anderen.

“Wij zijn met de groep naar een dansvoorstelling geweest. Het was een pittig onderwerp, over transgenders en homoseksualiteit. Het ging daar echt over, maar toch ook op een heel toegankelijke en luchtige manier. Terug in de klas kwam het gesprek los. Alex was echt onder de indruk. Hij vertelde dat hij eerder hierover wel snel zijn mening klaar had, terwijl hij daar eigenlijk nog nooit zo goed over nagedacht had. Dat hij zich dat realiseerde, dat deed echt iets, ook voor de andere kinderen.”

Filmpje Verbeelden Alex

Wat gaat Alex vooral ontdekken en ontwikkelen binnen cultuureducatie?

Alex wordt taliger en gebruikt ook andere media talig: gebarentaal, tags, pictogrammen, iconen, rijm en spreektaal. Hij raakt meer bedreven in het gebruik van abstracte begrippen en kan die in verbinding brengen met wat hij zelf kent en weet. Hij kan als het ware bundelingen van begrippen maken onder concepten als moed, rituelen of rechtvaardigheid. Hij voelt zich het meest op zijn gemak bij stereotypen uit de populaire beeldcultuur.

Alex vindt het lastiger om zich te uiten op zijn eigen manier, vanuit zijn eigen ideeën en gevoelens. De creativiteit is nu minder

direct herkenbaar in zijn manier van verbeelden en zit meer in de ideeën, constructies en oplossingen die hij maakt.

“Die kinderen zijn vaak veel handiger dan ik, zeker als het gaat om digitale dingen. Alex liet me pas een tekening op de iPad zien: ‘Het is 3D juf.’ Had hij zelf een buitenaards wezen weten te maken in 3D, heel fantasievol. Ik vroeg of hij het mij kon leren, hij glunderen.”

Hij houdt ervan nieuwe technieken onder de knie te krijgen, een ‘ambacht’ te leren en dat dan te kunnen gebruiken in een werkstuk of presentatie. Hij moet gaan ontdekken in welke vorm hij zijn eigen ideeën en verbeelding het beste kwijt kan, wanneer hij zich vrij genoeg voelt om met plezier te maken en te beleven. Alex is geneigd om snel te oordelen: is het goed, is het kinderachtig, is het lelijk of mooi. Nog eens kijken en beter luisteren helpen hem om onbekende zaken en anderen met meer openheid te benaderen en daardoor meer te ontdekken.

Fimpje Beschouwen Alex

Wat vraagt dat van de Leerkacht?

De juf van Alex vindt het een uitdaging om tegemoet te komen aan Alex' behoefte aan realisme en vakmanschap.

“Alex werkt liefst realistisch en heel concreet. Ik vind het wel belangrijk om ook af en toe zijn fantasie te prikkelen en hem uit de tent te lokken. Dus ik zoek naar opdrachten die voor hem concreet genoeg zijn en hem tegelijkertijd verder laten kijken dan zijn eerste ingeving.”

Zij laat haar leerlingen vaak meedenken om te komen tot een opdracht waarbij ze zich betrokken voelen. Zij stimuleert opdrachten waarin ze moeten nadenken, ontwerpen, puzzelen, en waarin techniek en creativiteit gecombineerd worden. Omdat Alex soms makkelijk en snel naar de oplossing toewerkt, stelt de juf tussendoor vragen, ze laat werk van kunstenaars en vormgevers zien. Dat stimuleert Alex om tot nieuwe vondsten en oplossingen te komen.

“Als ik de groep zelf muziek wil laten maken, dan begin ik graag met een mooi voorbeeld, met een filmpje bijvoorbeeld. Pas wilden we experimenteren met ritmes op allerlei verschillende materialen, zodat er allerlei klanken ontstaan. Die les ben ik gestart met een filmpje van Stomp. Dan heeft zo'n opdracht niks kinderachtigs of onzinnigs meer, het doet ertoe, want ze hebben dan net die muzikanten gezien die het ook doen.”

Voor Alex is een goed gesprek, in een veilige setting, belangrijk om zijn eigen ideeën en gevoelens te onderzoeken en te kunnen verwoorden. Maar ook om met zijn klasgenoten te onderzoeken hoe hij zelf naar de wereld kijkt en hoe anderen dat doen en daarover denken.

“Alex gaf pas een presentatie over wat je bij ons in het dorp nog terugvindt van de Tweede Wereldoorlog. Hij had vijf feiten ontdekt, daar heeft hij over verteld. Hij liet een filmpje zien van alle foto's die hij op zijn tocht door het dorp had gemaakt. Ik bedankte hem voor zijn indrukwekkende clip langs de sporen. Dat vond ik ook, maar Alex voelt zich ook graag serieus genomen. Daarna heb ik hem een aantal vragen gesteld, waarin hij nog wat dieper in kon gaan op wat hij ontdekt had en welke indruk dat op hem gemaakt heeft. Waarom heb je precies voor deze foto's en momenten gekozen? Welk beeld is het meest blijven hangen?”

Soms zijn grote, belangrijke onderwerpen lastig om er direct met elkaar over te spreken. De juf neemt de kinderen leerlingen graag mee naar een voorstelling, waarin je verschillende personages op hun manier ziet omgaan met de problemen die ze tegenkomen. Dat boeit hen. En het kan een prachtig gesprek openen over hoe zij die dingen zelf ervaren en wat zij daarvan vinden.

Kenmerken van de culturele ontwikkeling van 10- tot 12-jarigen

In groep 6/7/8 wordt het talige, begrip-matige denken belangrijker. Langzamerhand zal dit de verbeelding gaan overvleugelen.

Het vermogen om te verbeelden en waar te nemen verdwijnt een beetje naar de achtergrond; bij oudere kinderen krijgt de vaardigheid van het conceptualiseren de overhand.

Wat betreft hun analyserend vermogen blijken jonge adolescenten vaak nog niet goed in staat abstracte structuren of grotere gehelen te (over) zien. Zij hebben bij het maken van tekeningen behoefte aan eenduidigheid, specificering en richtinggevende conventies.

Dit is de leeftijd van de idealen, van helden en idolen. De verbeelding werkt nu in dienst van een abstracte en door de groep gedeelde norm (de held munt uit in schoonheid, moed, creativiteit, sluwheid, behendigheid, sportiviteit, kracht, vroomheid, intelligentie, gehoorzaamheid). Waarden worden belangrijker, de wereld wordt 'moreler'. De normen van een realistische tekening zijn vrij eenduidig en vergen heel wat technisch vermogen. Tal van kinderen haken daardoor af.

Oudere kinderen vergelijken zichzelf meer met anderen en houden rekening met normen die in hun vriendengroep gelden of in de groep waar ze graag bij willen horen. Verwachtingen van anderen gaan dus een grotere rol spelen: het zelfbeeld en het gevoel van eigenwaarde worden er deels afhankelijk van.

Vanuit onderzoek en praktijkervaring is er veel bekend over hoe jongeren (12-18 jaar) reflecteren op zichzelf, hun omgeving, op de wereld. Over welke vormen en media ze hiervoor inzetten. Over wat hen al dan niet aanspreekt en raakt.

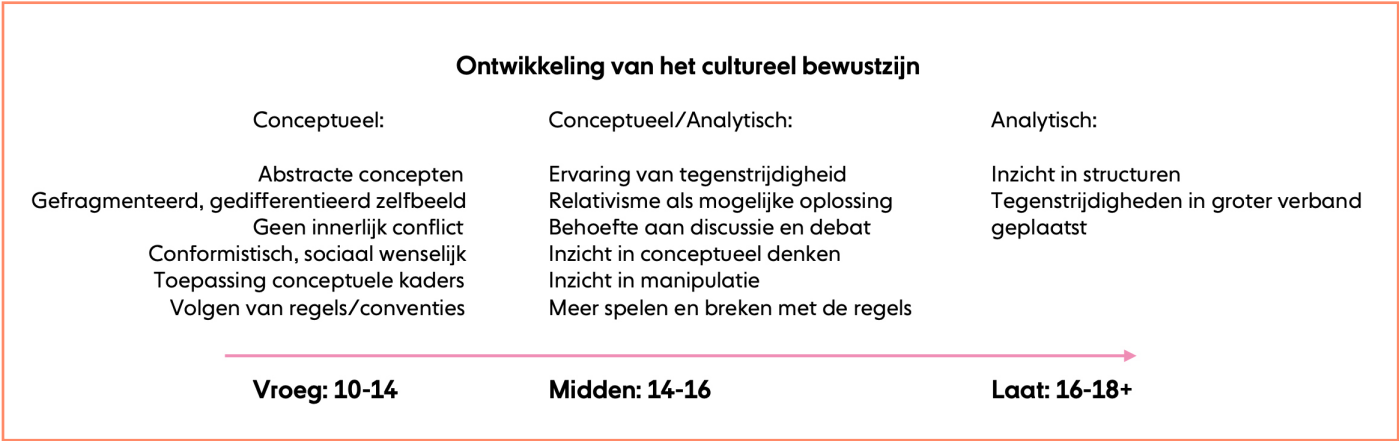
De tijd dat we vanuit de ontwikkelingspsychologie in termen van strikte stadia en fases spraken, is wel voorbij. We zijn ons er steeds meer van bewust dat cultuur-historische omstandigheden en allerlei omgevingsfactoren van invloed zijn op hoe kinderen en jongeren zich ontwikkelen, welke kansen ze krijgen en wat voor hen betekenisvol kan zijn.

Wanneer we voldoende oog hebben voor hoe ontwikkeling door een samenspel van biologische, sociaal-culturele en psychologische factoren wordt bepaald, kunnen we op basis van onderzoek nog steeds wel in grote lijnen iets zeggen over hoe jongeren zich ontwikkelen en waar we gebruik van kunnen maken als we onderwijs, cultuuronderwijs en cultureel aanbod ontwikkelen.

Wat is cultureel bewustzijn precies?

Als we kunst- en cultuuronderwijs ontwikkelen vanuit een theorie van cultuur, dan beschrijft deze theorie cultuur als het algemeen menselijke proces van reflectie, waarmee wij vorm en betekenis geven aan onszelf in de wereld. Dit vermogen ontwikkelen we tijdens ons leven in een specifieke omgeving. Wanneer we op die vele aspecten van cultuur reflecteren, zoals in kunst- en cultuuronderwijs, dan bouwen we daarmee aan een ‘cultureel bewustzijn’.

De grote lijnen in de ontwikkeling zoals in deze handleiding beschreven, zijn slechts een globale leidraad. Hoe leerlingen hun vermogens trainen om te reflecteren op zichzelf, de ander, op de wereld, ligt niet vast. Cultureel bewustzijn wordt sterk bepaald door de omgeving. Dat betekent dat degenen die aanbod en onderwijs ontwikkelen voor en met jongeren, ook daadwerkelijk invloed hebben op hoe jongeren reflecteren op cultuur. Met andere woorden: dat cultureel bewustzijn bouw je samen.

De stappen in de culturele ontwikkeling van jongeren worden steeds toegelicht aan de hand van een doorkijkje in de theoretische achtergrond van de leeftijdsfase.

Doorkijkje Vroege Adolescentie

Verbeelden

De leeftijd 10-14 jaar wordt aangeduid als de vroege adolescentie. Jonge adolescenten zijn vaak gevoelig voor het nieuwe, het vreemde, het onbekende. Die openheid en creativiteit passen ze ook toe door allerlei identiteiten uit te proberen. Het aanspreken van hun nieuwsgierigheid, verwondering en fascinatie werkt dan ook goed. Dat jongeren in deze levensfase van alles uitproberen, zien we ook terug in kledingstijlen, taal, humor en interesses. Ze lijken heel gemakkelijk te wisselen van identiteit en dit ook als vrijblijvend te ervaren, nog zonder innerlijk conflict of identiteitscrisis.

“Ik herken deze theorie van het cultureel bewustzijn heel erg in mijn les. Mijn les was eigenlijk heel simpel ‘Ontwerp een monster’, voor klas 1, die jongeren hebben dat verhalende ook heel erg nodig. We zijn veel bezig met gepersonaliseerd leren en ik heb dus geen eindproduct voor ze bepaald. Er waren

allerlei technieken aanwezig in het lokaal. Wat me opviel is dat de groei bij de één ook een groei veroorzaakt bij de ander. Dat vond ik heel tof aan deze opdracht, dat we gewoon met een tekening en een schets van een monster met slagschaduw en strijklicht zijn begonnen, en heel organisch kaapt de leerlingen mijn opdracht en zijn ze daar zelf heel veel dingen mee gaan doen. Ik heb het heel erg losgelaten gedurende acht weken. Ze gingen hun eigen weg. Uiteindelijk had ik een hele bak resultaten waar ik alleen maar negens en tienens voor heb gegeven.”

Conceptualiseren

Tegelijkertijd zien we ook dat leerlingen zich terugtrekken, in zichzelf of in de vriendengroep, en dat ze daarin juist ook conformistisch zijn. Ze vinden veiligheid, herkenning en erkenning in de groep, en nemen ook de normen, waarden en ideeën van de groep over. Ze vertonen in de groep gedrag en uitingsvormen passend bij de

groep en identificeren zich hiermee. De algemeen menselijke neiging om het eigen denken, de heersende normen en waarden binnen de eigen groep en context als normaal te beschouwen, zien we dus bij jonge adolescenten versterkt. Dat wij mensen en onze pubers in het bijzonder zo sterk conceptueel georiënteerd zijn, heeft ook veel voordelen. Het maakt dat we ons kunnen aansluiten en verbonden voelen bij een groep. Nadeel kan zijn dat we vanuit die conceptuele bubbel ook naar de ander en naar de wereld om ons heen kijken. Wat binnen de groep bestaat aan ideeën, idealen, normen en waarden, gaan we als ‘normaal’ beschouwen. Dat jonge adolescenten aan de ene kant nog zoekende zijn bij welke groep ze willen horen, daarin van alles uitproberen, terwijl ze aan de andere kant dat conceptuele vermogen ontwikkelen, zien we ook terug in hun creatieve uitingen. Zowel in wat ze maken als wat ze graag beleven, zien we een voorkeur voor het extreme, het karikaturale, voor overdrijving, terwijl

het tegelijkertijd ook ‘echt’ moet lijken en moreel gezien ook moet ‘kloppen’.

“Ik geef CKV en er is een opdracht geweest in havo 4 en vwo 4, die ik heel tof vond. We hebben de leerlingen naar drie culturele activiteiten gestuurd van drie verschillende disciplines, vooral veel online vanwege de lockdown. Het opende ook wel weer een nieuwe wereld, online een museum bezoeken en op pixel-niveau Van Gogh kunnen bestuderen. Vervolgens gingen ze vanuit de link tussen die drie een eigen kunstwerk maken. Die uiting mocht op allerlei manieren. Vanaf dan kwam het veel dichterbij de leerlingen.

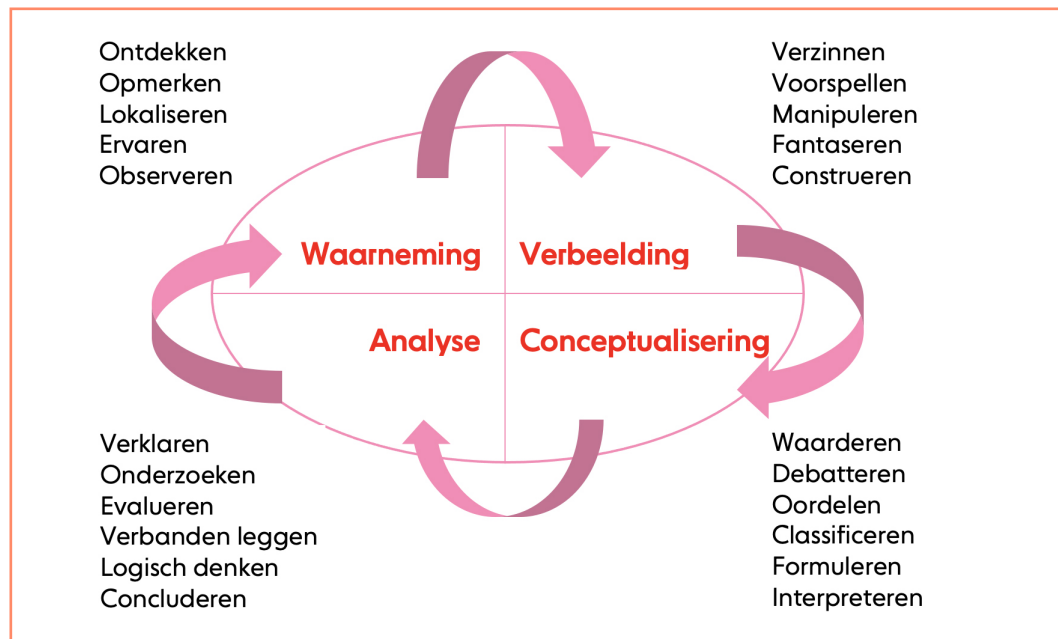
Dat ondernemende kwam hier echt uit, en de eigenheid. Wat ze uiteindelijk gemaakt hebben, het kunstwerk, werd heel betekenisvol. Schilderijen, liedjes, films met muziek, teksten, foto's, dans. Ik heb zo veel fantasie dingen voorbij zien komen, en ik vond het superleuk om te doen. Iedereen kon er op een eigen manier mee omgaan. Alles mocht, zolang de link maar duidelijk werd en er drie disciplines en activiteiten in terug kwamen.”

Doorkijkje Midden Adolescentie

Conceptualiseren

Dat er in de studies over de adolescentiepsychologie zo veel aandacht is voor het lastige, problematische, heeft vooral te maken met wat er in de midden adolescentie (14-16 jaar) plaatsvindt. Waar de veelzijdigheid in de vroege adolescentie nog geen verwarring oproept, kan dit in de midden adolescentie wel gebeuren. ‘Wie ben ik nou eigenlijk echt?’ ‘Hoe kan het dat ik me in die situaties zo voel en op andere plekken weer zo?’ is het type vragen dat de jongeren gaan stellen. Die toenemende differentiatie in het zelfbeeld kan dus verwarrend worden. Conceptueel denken is beschermend ten aanzien van de eigen subgroep. Daar waar maatschappelijke, maar ook religieuze of politieke overtuigingen worden aangevallen en verdedigd, zoals in debatten, discussies, columns of toespraken, is veelal sprake van conceptueel denken. Jongeren lijken dan ook graag de strijd aan te gaan, met de ander, het andere, zowel buiten als in zichzelf. Dit opent na-

tuurlijk ook in kunst- en cultuuronderwijs allerlei mogelijkheden. Dat wat anderen denken of vinden, zeker als het belangrijke personen in hun leven zijn, zoals ouders, vrienden, maar ook fictieve helden of idolen, speelt een grote rol. Ook zien we in de midden adolescentie vervormingen van het zelfbeeld, zoals grote zorgen om wat anderen denken en de ervaring dat de hele wereld om hen draait en dat hun leven volstrekt uniek is en niemand hen echt begrijpt.

“Met een contactpersoon van het Centrum voor de Kunsten in Eindhoven kwam ik in gesprek over het feit dat we een podium misten voor jongeren in onze stad, buiten school om. Vanuit dat gesprek kwamen we tot het idee om eens een talkshow in te richten die aansluit bij jongeren. We legden de vraag terug bij jongeren in de stad en zijn met hen hierover in gesprek gegaan. Het is mooi hoe, vanuit die dialoog, er iets ontstaat wat zij echt interessant vinden. In verbinding met die jongeren kwamen we tot een talkshow met vijf deelnemers en twee gasten. Als begeleiders speelden wij een rol in het aanbrengen van verdieping in het programma, maar ook het wat richting te geven in regie (en het daarvoor wat ‘spannender’ te krijgen). De populaire thema’s waar ze mee kwamen probeerden we daardoor wat interessanter te maken. De

jongeren vonden dat ook prima en waren daar uiteindelijk ook blij mee.

Het was opvallend dat de deelnemende jongeren tussen de 16 en 18 jaar waren, maar het publiek vooral bestond uit 14 tot 16-jarigen. We deden uiteindelijk een versie voor de lockdown live, om vervolgens tijdens covid een onlineversie te maken die we niet hebben uitgevoerd, en als laatste op Koningsdag een live televisieversie. Normaal in het theater zou het vijf kwartier duren, maar nu maar 20 minuten.

Wat ik echt heel tof vond was dat de jongeren zelf gingen bespreken waarom dit voor hen van betekenis was. Ze bespraken zelfs wat het met hun identiteit deed. Met de theorie van het cultureel bewustzijn kan

ik nu ook beter plaatsen dat één jongen er echt wat ‘jonger’ in stond, wat hij zelf ook aangaf.

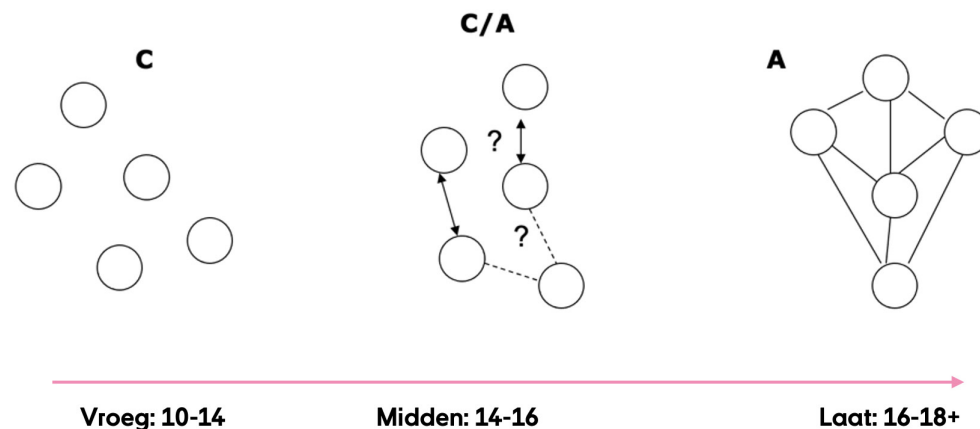
Wat ik ook heel boeiend vond was welke gasten de jongeren dan uitnodigen en als inspirerend zien. Ik vond de context ook heel belangrijk voor hen; wanneer voel je je veilig? De jongeren namen zelf de communicatie op zich. Daarnaast waren ze ook echt eigenaar van het proces, wat ik essentieel vind. Dat je eigen keuzes mag maken, ook al kun je daar wel in gestuurd worden. Dan heeft het meer kans om betekenisvol te worden. In de toekomst wil ik het graag domein-overschrijdend maken als maatschappelijke diensttijd, waarbij jongeren vanuit verschillende scholen kunnen aanhaken.”

Doorkijkje Late Adolescentie

Analyseren

De late adolescentie die veelal wordt verbonden met de leeftijd 16-18 jaar, maar die in de literatuur ook wel verder doorloopt tot in de volwassenheid, wordt geassocieerd met het oplossen van de tegenstrijdigheid en zorgen die in de midden adolescentie soms zo hoog zijn opgelopen. Voor jongeren waarvan de verschillende 'werelden' en de 'rollen' die van hen verwacht worden sterk uiteenlopen, kan dit extra urgent zijn. Wanneer de normen en waarden thuis afwijken van die op school of in de vriendengroep, bijvoorbeeld waar de culturele achtergrond verschilt, ligt er een grotere uitdaging. Het abstracte denken dat zich verder ontwikkelt, stelt hen in staat om tegenstrijdigheid te omvatten en daarmee op te lossen. De bezorgdheid om wat anderen denken neemt af en er ontstaan meer eigen toekomstvisies. Waar verbeelden en conceptualiseren wel als vanzelfsprekend ontstaan in de ontwikkeling, geldt dat niet voor analyse. Wanneer we het als docent, als

school of als samenleving van belang achten dat jongeren dit leren, moeten we daar dus actief op inzetten. Het besef dat de eigen achtergrond, opvoeding, de sociaal-culturele omstandigheden en context bepalend zijn voor hoe je als jongere naar jezelf en de ander kijkt, is niet eenvoudig te leren, maar lijkt wel de sleutel te zijn tot relativering en mogelijk ook tot analytisch denken.

“Ik wil graag zo min mogelijk vastleggen en zeker niet van tevoren opschrijven wat we zullen gaan bereiken met een project of voorstelling. Juist omdat ik die openheid en dat avontuur zo zoek bij de docenten, bij de school, bij de leerlingen. Het beste voorbeeld daarvan is ‘I like school and school likes me’. Een beetje gebaseerd op ‘I like America and America likes me’ van Joseph Beuys die zich in een galerie had opgesloten met een coyote en drie dagen lang probeerde contact te maken. Wij hebben op negen verschillende scholen een kunstenaar drie dagen lang op school opgesloten. Die was 72 uur op die school. Het was een soort residentie, dus die ging gewoon aan het werk. Niet een compleet nieuw project, maar iets dat in de lijn van hun werk lag. Geen workshops, geen vaste momenten in de klas. Ze waren er gewoon. Het was heel verschillend hoe dit uitpakte. Vanuit de kunstenaar, maar ook hoe de school ermee omging was heel verschillend. De CKV-docent was vaak onze ingang, maar omdat het wel wat voeten in de aarde had, kwamen we ook snel met directie in contact. Vanuit hen werd het ook wel gezien als iets dat over mensontwikkeling ging, over hoe gaan wij om met een vreemdeling of met het vreemde in de school? Daar waren zij heel nieuwsgierig naar. Op sommige scholen leidde het tot veel reflectie, op andere scholen vonden docenten dat heel moeilijk.”

“Er zit een man in onze school en hij slaapt hier, we weten niet precies waarom. We merken dat de verhalen over deze drie dagen nog heel lang doorwerken op de school. Het heeft veel indruk gemaakt. Er ontstond van alles. Je kreeg bijzondere gesprekken, zowel positief als negatief, met mensen in de hele school. Je kunt met die kunstvakken ook zo lekker de structuur doorbreken, gewoon niet aan een hokje vastzitten.”

BRONNEN

-
- L. Vermeersch, A. Vandenbroucke e.a., Culturele Basisvaardigheden, een ontwikkelingslijn op basis van de cultuurtheorie Cultuur in de Spiegel, 2016, KU Leuven, België.
 - Heusden van B., Rass A., Tans G., Cultuur2, Basis voor cultuuronderwijs, 2015, Groningen.
 - Van der Hoeven M., Jacobse A., e.a., Cultuur in de Spiegel in de praktijk, een leerplankader voor cultuuronderwijs. SLO, Cultuur in de Spiegel, Rijksuniversiteit Groningen, 2014, Enschede.
 - Van Dorsten T., Mirrors in the Making, Culture, education, and the development of metacognition in early and middle childhood (4-10), 2015, Rijksuniversiteit Groningen.
 - De doorkijkjes in de ontwikkeling van het cultureel bewustzijn van jongeren zijn in grote lijnen gebaseerd op het proefschrift Tussen willen en weten (Copini, 2019), op Cultuur² (Van Heusden, Rass, Tans, 2019) en op Eén van hen (Copini, 2020).

COLOFON

Doorkijkjes Primair Onderwijs

De doorkijkjes Primair Onderwijs zijn in 2017 ontwikkeld door Kunstloc Brabant met medewerking van Marcelle Hilgers en Lobke Meekes van Idkr8, Monique Warmer van Warmer educatief ontwerp en Clara Linders.

Doorkijkjes Voortgezet Onderwijs

De doorkijkjes Voortgezet Onderwijs zijn in 2021/2022 ontwikkeld door Emiel Copini, in opdracht van Kunstloc Brabant, en kwamen tot stand in afstemming met Robin Brugman, Franny Meijer en Imke Donkers en een klankbordgroep bestaande uit Jantine Hoekstra (educatie Parktheater Eindhoven), Celina van den Heuvel (docent Nederlands, CKV en Drama op het Van Maerlantlyceum in Eindhoven), Wouter Hädicke (docent Creatieve vakken, nieuwe media, digitale technieken op het Beatrixcollege in Tilburg) Thea Vuik (docent CKV en cultuurcoördinator op de Overlaat in Waalwijk) en Erica van de Kerkhof (Educatie Theater Artemis).

Met dank aan

Kimberley van Uden, Nele Vandeneede, Marjolein Buijs, Monique Haanskorf, Suzan Overmeer, Annemarie de Regt, MariekeZeeman, Janneke Hagenaar, Jannie Koenen, Marjolein van den Akker, Olga van Miert, Robin Brugman, Tera Uijtdewilligen, Theisje van Dorsten.

Fotografie en film

Vicky Bogaert – Silver Sixpence Studio

Ontwerp en opmaak

Tessa Hofman – studio TweeKlank